

Miasta podwójne w państwie krzyżackim – przykład Torunia

Liliana Krantz-Domasłowska

Redakcję i recenzje zapewniła / Editing and peer review managed by:

Katarzyna Jagodzińska, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków / International Cultural Centre, Krakow

Recenzenci / Reviewers:

Marcin Szyma, Michał Wiśniewski

Wersja angielska dostępna pod adresem / English version available at:

(RIHA Journal 0068)

Streszczenie

Toruń to pierwszy na terenie państwa krzyżackiego przykład miasta podwójnego. Wczesna, trzynastowieczna metryka Starego i Nowego Miasta skłania do pytania o przyczyny, jak i oczekiwania związane z lokacją nowego ośrodka. Kolejne takie układy w Elblągu, Braniewie, Królewcu i Gdańsku są późniejsze, każdy z nich prezentuje swoją indywidualną historię, a Toruń na tym tle szczególnie się wyróżnia. W tekście przywołuję kontekst historycznych uwarunkowań towarzyszących powstaniu toruńskiej aglomeracji, który staram się poszerzyć o czynniki artystyczne mogące uzupełnić wiedzę o relacjach między obydwoma miastami. Są to: układ urbanistyczny, topografia sakralna, formy i parametry głównych świątyń. Wszystkie te komponenty tworzą spójny obraz Nowego Miasta Torunia powiązanego ściśle z krzyżackim zarządcą.

Spis treści

Termin miasta podwójne

Miasta podwójne na terenie państwa krzyżackiego

Toruń – pierwsze krzyżackie miasto podwójne

Rozwój przestrzenny Torunia w latach 1236-1251

Lokacja Nowego Miasta Torunia – kontekst historyczny

XIV wiek – perspektywa historyczna i architektoniczny dialog świątyń obu miast

Wnioski

Porównanie z dwoma miastami podwójnymi Elblągiem i Braniewem

Termin miasta podwójne

[1] Zawarty w tytule termin miasta podwójne, zaproponowany ostatnio przez Marka Słonia, odpowiada funkcjonującym w literaturze określeniom: Stare Miasto – Nowe Miasto, Altstadt – Neustadt, oznaczającym istnienie zespołu osadniczego składającego się z dwóch odrębnych ustrojowo, a przestrzennie sąsiadujących ze sobą miast.¹ Takie ujęcie pozwala spojrzeć na nie z dwojakiej perspektywy – jak na człony jednej aglomeracji, akcentując to, co je łączy albo jak na dwie samodzielnie funkcjonujące gminy stanowiące odrębne prawnie i urbanistycznie całości. Zwornikiem kształtujących się między nimi zależności był zazwyczaj fundator obu miast wyznaczający początek, ale często i koniec jednego z nich. Charakterystyczną cechą było najczęściej chronologiczne następstwo nowomiejskiej lokacji oraz jej mniejszy gospodarczy potencjał będący między innymi konsekwencją ograniczeń przestrzennych i demograficznych. W efekcie Nowe Miasta

¹ Marek Słoń, *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie*, Wrocław 2010, 18.

należały zwykle do grupy małych lub średnich, będąc jednocześnie częścią składową dużych założeń miejskich.

[<top>](#)

Miasta podwójne na terenie państwa krzyżackiego

[2] Obszarem, gdzie już w drugiej połowie XII wieku pojawiły się miasta podwójne i z różnym natężeniem występowały do końca średniowiecza, była Europa Środkowa.² Znacząca liczba ośmiu aglomeracji powstała na terenie państwa krzyżackiego utworzonego na bazie militarnych podbojów, gdzie pierwszym wyznacznikiem struktur administracji terytorialnej były zamki, kolejnym nowo lokowane miasta.³ W perspektywie XIII i XIV wieku krajobraz miejski państwa zakonnego zdominowały małe ośrodki, jednak kilka od początku wyróżniało się nie tylko skalą lokacji, ale przypisanymi im funkcjami politycznymi i gospodarczymi. Chełmno, Toruń, Elbląg, Braniewo, Królewiec i Gdańsk stały się członkami Hanzy i, z wyjątkiem Chełmna, uzyskały z czasem status miast podwójnych lub wielokrotnych. Dołączyły bowiem do nich kolejno: Nowe Miasto Toruń (1264) – sąsiad Starego Miasta Torunia lokowanego w latach 1233-1236, Nowe Miasto Elbląg (1337-1347) obok Starego Miasta Elbląga (1237-1246), Nowe Miasto Braniewo (1342) blisko Starego Miasta Braniewa (1254-1284). Dwa przykłady klasyfikują się do miast wielokrotnych – potrójnych: Stare Miasto Królewiec (1255-1286), do którego dodano Nowe Miasto Królewiec zwane później Lipnik/Löbenicht (1300) oraz następne Knipawę/Kneiphof (1327), a także Prawe Miasto Gdańsk/Rechtstadt (1236-1342) z kolejnymi – Starym Miastem Gdańsk (1377) i Młodym Miastem Gdańsk (1380).⁴ Fundatorami nowomiejskich struktur byli krzyżacy, ówcześni władcy terytorialni. Wyjątek stanowiło Braniewo należące do biskupa warmińskiego. Powyższe zestawienie świadczy o popularności i trwałości tej koncepcji miasta w państwie zakonnym, bowiem najwcześniejsze przykłady pojawiły się już w wieku XIII (Toruń, Królewiec), a ich kontynuacją były lokacje czternastowieczne (Królewiec, Elbląg, Braniewo, Gdańsk). Każda z nowomiejskich gmin ma swoją "osobistą" historię, a o tej indywidualnej drodze świadczy także rozpiętość czasowa między lokacjami sąsiadujących ośrodków. I tak najmniejszy dystans dzieli Młode Miasto i Stare Miasto Gdańsk (3 lata), a największa

² Słoń, *Miasta podwójne*, 95-106.

³ Zakon Niemieckiego Szpitala Najświętszej Marii Panny w Jerozolimie przybył do Polski z inicjatywy księcia Konrada Mazowieckiego w celu podboju ziem pruskich. Dzięki bullom cesarza Fryderyka II (1226) oraz papieża Grzegorza IX (1234) uzyskał przywileje dające podstawę prawną do utworzenia w Prusach własnego państwa, którego specyfika polegała na łączeniu funkcji państwa feudalnego i teokratycznego. Równoległe z sukcesami militarnymi (ziemie plemion pruskich zdobyte do 1283 roku, Pomorze Gdańskie w 1309 roku) powstawały ośrodki administracji terenowej, komturstwa oraz postępowały procesy urbanizacyjne. Państwo krzyżackie przetrwało do 1466 roku, czyli do traktatu kończącego wojnę trzynastoletnią z Polską. Wtedy okrojone terytorialnie do wschodniej części Prus, powstały Prusy Zakonne, jako lenno króla polskiego. Janusz Tandecki, "Podziały administracyjne państwa zakonnego w Prusach," w: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku*, red. Zenon Hubert Nowak, Toruń 2000, 17-28.

⁴ Słoń, *Miasta podwójne*, 252, 253; Roman Czaja, "Miasta i ich posiadłości ziemskie w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach," w: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach*, 45-65.

różnica, blisko stuletnia, dotyczy Elbląga. Pozostałe miasta potwierdzają tę chronologiczną różnorodność, sytuując każdą z nowomiejskich lokacji w odmiennym kontekście lokalnych uwarunkowań (przybliżony dystans czasowy między lokacją Starego i Nowego Miasta wynosił: w Toruniu 28 lat, Braniewie 58 lat, Królewcu 14 i 41 lat, Gdańsku 35 i 38 lat).

[3] Pruskie Nowe Miasta są stosunkowo dobrze rozpoznane w opracowaniach monograficznych, jak i kilku syntezach.⁵ We wszystkich przewija się pytanie o funkcję i znaczenie nowomiejskich lokacji. Najczęściej przywoływane są dwa stanowiska – Antoniego Czacharowskiego, autora koncepcji miast kooperacyjnych, akcentującego podział funkcjonalny na produkcyjno-rzemieślnicze Nowe Miasto oraz Stare, pełniące rolę handlowo-kupieckiego centrum – podział służący rozwojowi ekonomicznemu całej aglomeracji. W konsekwencji nie tylko zakon, ale też staromiejski ośrodek miał być zainteresowany powstaniem swego gospodarczego zaplecza. Natomiast Zenon Hubert Nowak postrzega nowomiejskie lokacje pruskie jako naturalny etap rozrastania się poszczególnych ośrodków, zjawisko charakterystyczne dla wielu średniowiecznych miast. Podkreśla także aspekt konkurencyjności wobec starszej gminy stymulowany przez odpowiednią politykę zakonu oraz korzyści finansowe, jakie czerpał z czynszów płaconych przez Nowe Miasta.⁶

[<top>](#)

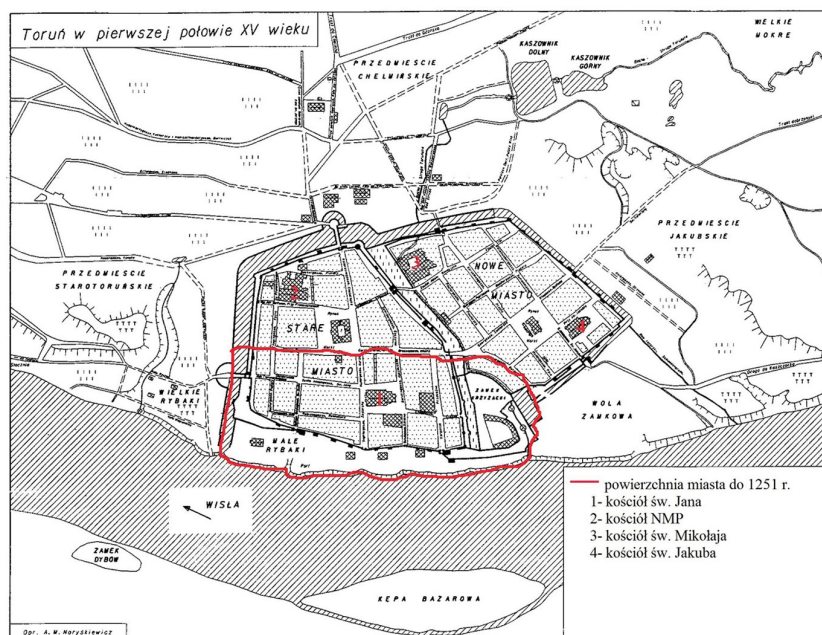
Toruń – pierwsze krzyżackie miasto podwójne

[4] Dla rozpoznania przyczyn i uwarunkowań towarzyszących zakładaniu Nowych Miast szczególne znaczenie mają wczesne trzynastowieczne fundacje, a wśród nich kluczowa rola przypada pierwszej – Nowemu Miastu Toruń (il. 1). Zasadne jest więc pytanie, dlaczego krzyżacy podjęli decyzję o jego założeniu, jakie były ich oczekiwania i plany związane z nowym ośrodkiem? Następnie, uwzględniając już kontekst XIV wieku, należy się zastanowić, czy przyjęte początkowo założenia, przystawały do realiów następnego stulecia, czy ewoluowały, gdy obie toruńskie gminy okrzepły już ekonomicznie? Poruszone kwestie dotyczą relacji między dwoma miastami oraz ich fundatorem. Zagadnienia te są domeną badań historyków. Bazując na ich ustaleniach chciałabym wzbogacić ten obraz o analizę układu urbanistycznego Torunia i zachodzących w nim zmian, topografię sakralną, formy i parametry głównych budowli kultowych, czyli

⁵ Antoni Czacharowski, "Die Gründung der 'Neustädte' im Ordensland Preußen," w: *Hansische Geschichtsblätter* 108 (1990), 1-12; Antoni Czacharowski, "Początki Nowych Miast w państwie krzyżackim," w: *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach*, red. Andrzej Wyrobisz et al., Warszawa 1991, 47-55; Zenon Hubert Nowak, "Neustadtgründungen des Deutschen Ordens in Preußen. Entstehung, Verhältnis zu den Altstädten, Ende der Eigenständigkeit," w: *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich*, red. Udo Arnold, Marburg 1993, 129-142; Arthur Semrau, "Die Neustadt Thorn während ihrer Selbstständigkeit 1264-1454," w: *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*, T. 37 (1929), 11-70.

⁶ Nowak, "Neustadtgründungen," 139; Słoń, *Miasta podwójne*, 254.

grupę czynników artystycznych, które mogą uzupełnić wiedzę o wzajemnych relacjach między obydwooma miastami.

1 Toruń, rozwój przestrzenny miasta w średniowieczu, za: *Historia Torunia*, T. 1, red. Marian Biskup, *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, opr. Jadwiga Chudziakowa et al., Toruń 1999, załącznik, czerwony obrys pochodzi od autorki

[5] Podjęcie decyzji o lokacji Nowego Miasta Torunia wiązało się z przyjęciem koncepcji miasta podwójnego znanego już z terenów Europy Środkowej, ale przede wszystkim z najbliższego topograficznie Wrocławia (1263). Czynniki, które nie sprzyjały realizacji tego projektu, była niestabilna sytuacja polityczna, zagrożenie powstaniem pruskim (1260-1283) oraz stosunkowo młody, kształtujący się jeszcze ośrodek staromiejski (1233 – przywilej lokacyjny, 1236 – translokacja siedem kilometrów w górę rzeki, 1251 – poszerzenie terenu miasta). Za szybką i konsekwentną decyzją zakonu musiały kryć się konkretne korzyści. Czy, idąc tropem koncepcji Czacharowskiego, była to chęć zdynamizowania rozwoju całej aglomeracji, a może, zgodnie z tezą Nowaka, wypracowanie strategicznego narzędzia nacisku politycznego?

<top>

Rozwój przestrzenny Torunia w latach 1236-1251

[6] 13 sierpnia 1264 roku, data wystawienia przez mistrza krajowego Ludwika Baldersheim dokumentu lokacyjnego dla Nowego Miasta Torunia, jest zwieńczeniem autorskiego projektu.⁷ Skłania jednocześnie do pytania, jak na początku lat 60. XIII wieku prezentowało się Stare Miasto Toruń? Przede wszystkim pierwszy etap tworzenia miasta dokonywał się w warunkach permanentnej konfrontacji zbrojnej z plemionami pruskimi zakończonej dopiero w latach 80. XIII wieku. Pierwszą quasi urbanistyczną

⁷ *Preußisches Urkundenbuch*, T. 1-2, Königsberg 1909, nr 225, 168.

decyzją po translokacji na obecne miejsce (1236) było usytuowanie pierwotnych umocnień zamkowych na lekkim wzniesieniu w miejscu ufortyfikowanego grodu. W dalszy proces tworzenia struktur przestrzennych miasta wpisana była stała relacja z siedzibą władcy. Staromiejski układ urbanistyczny powstawał w dwóch etapach z cezurą w 1251 roku. Początkowo miasto przyjęło kształt wydłużonego prostokąta o wymiarach około 500 x 200 metrów, przylegającego dłuższym północnym bokiem do Wisły, wschodnim do zamku. Wewnętrzne podziały wyznaczające kształt bloków i siatkę ulic uzależnione od warunków topograficznych oraz wcześniejszej przedlokacyjnej zabudowy i przebiegu dróg, odbiegały w konsekwencji od modułowej regularności.⁸ Zaakcentowane zostały, równoleżnikowo biegnąca ul. św. Anny (obecnie Kopernika) oraz prostopadłe do rzeki Żeglarska, Łazienna i Mostowa, w efekcie nawiązując do schematu miasta typu grzebieniowego. W centralnym miejscu tego układu znalazł się plac kościelny odpowiadający tradycyjnej lokalizacji rynku, natomiast na północ od niego teren tzw. wyspy (Werder).⁹ Oba obszary kumulowały główne funkcje przestrzeni publicznej, kulturową i handlową. Pierwszy, piętnastoletni okres niezwykle szybko rozwijających się struktur Starego Miasta, wiąże się także z zainicjowaniem budowy głównych założeń sakralnych – kościoła parafialnego św. Jana oraz siedziby pierwszego na ziemi chełmińskiej konwentu franciszkanów (1239), późniejszych architektonicznych symboli miasta. Budowle dzieliła znaczna odległość, gdyż teren przydzielony minorytom usytuowany był zgodnie z często obserwowaną praktyką poza granicą miasta. Dystans przestrzenny oraz odmienne funkcje nie przesądziły o różnicach w formie obu świątyń. Realizowane w latach 40. XIII wieku odwołały się do najprostszego schematu prostokątnej budowli salowej. Rekonstrukcje archeologów wskazują także na ich podobne wymiary oraz technikę ceglanego muru o wątku wedyjskim.¹⁰ Uniwersalność form oraz fakt, że były to pierwsze staromiejskie założenia sakralne świadczy o wspólnocie wykonawczej oraz roli krzyżaków, którzy czynnie, także finansowo, te realizacje wspierali.

[7] Ważną cezurą stał się rok 1251, gdy krzyżacy dostrzegając potencjał nowego ośrodka, a także chcąc dokonać korekt w pierwotnym przywileju chełmińskim, wydają kolejny, określający między innymi nowe, większe patrymonium Starego Miasta.¹¹ O dobrej koniunkturze świadczy podwojenie powierzchni miasta do 20 ha. Rozbudowa prowadzona w kierunku północnym dała w efekcie schemat nawiązujący do klasycznego,

⁸ Zbigniew Nawrocki, "Układ przestrzenny trzynastowiecznego Torunia," w: *Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233-1815*, red. Józef Poklewski, Warszawa 1986, 17-30; Jadwiga Chudziakowa, "Średniowieczny Toruń (w świetle źródeł archeologicznych)," w: *Historia Torunia*, T. 1, red. Marian Biskup, *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, opr. Jadwiga Chudziakowa et al., Toruń 1999, 58-99; Tomasz Jasiński, "Toruń XIII-XIV wieku – lokacja miast toruńskich i początek ich rozwoju (1231-okolo 1350)," w: *Historia Torunia*, T. 1, 100-166; Krzysztof Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999, 23-36.

⁹ Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo*, 28.

¹⁰ Lidia Grzeszkiewicz-Kotlewska, "Badania archeologiczne prezbiterium kościoła świętojańskiego w Toruniu w latach 1994-1995," w: *Dzieje i skarby kościoła Świętojańskiego w Toruniu*, red. Katarzyna Kluczajd i Michał Woźniak, Toruń 2002, 103-117.

¹¹ Jasiński, "Toruń XIII-XIV wieku," 130-133.

z centralnym rynkiem otoczonym jednak blokami o nieregularnym kształcie. Istotnym wyznacznikiem drugiego etapu rozwoju staromiejskiej gminy była zmiana relacji przestrzennych między najstarszymi świątyniami. Ich realna odległość pozostała ta sama, ale w hierarchii miejsc zyskało założenie franciszkańskie, sytuując się w narożnym bloku przy Rynku Staromiejskim, podczas gdy kościół parafialny przeciwnie, „odsunął się” od nowego kompozycyjnego i funkcjonalnego centrum miasta. Budowle organizujące życie publiczne mieszkańców uzupełnił dom kupiecki (1259).¹² Kształt wczesnośredniowiecznego ośrodka utrwaliły, podkreślając jednocześnie jego status, mury obronne, których pierwszy etap budowy przypada na okres między kolejnymi powstaniem pruskimi (1250-1260). Zastąpiły starsze, drewniano ziemne umocnienia chroniące pierwsze miasto. W tym samym czasie strategiczna, ale i symboliczna lokalizacja warowni krzyżackiej na miejscu ufortyfikowanego grodu, znak przejęcia władzy na tym terenie, została podkreślona monumentalną formą nowego założenia. Mury powtarzające nieregularny obrys wcześniejszego wału grodowego zostają zamknięte od strony Wisły skrzydłem domu konwentualnego, prostokątnego budynku z wąskim traktem komunikacyjnym od strony dziedzińca.¹³ Tym samym ukonstytuowały się główne elementy pejzażu architektonicznego Starego Miasta. Tworzyły je budowle, których forma będzie ewoluowała, ale miejsce w topografii miasta pozostanie niezmiennie.

[<top>](#)

Lokacja Nowego Miasta Torunia – kontekst historyczny

[8] Opisany powyżej rozwój staromiejskiej struktury urbanistycznej, który dokonał się w przedziale niespełna trzydziestu lat, jest tylko jednym z symptomów dynamicznie rozwijającego się miasta. Jego szybko rosnący potencjał gospodarczy i demograficzny jest na tym wczesnym etapie głównie zasługą lokatora, który wspierał działania mieszkańców m.in. poprzez przywileje. Na ten czas, czyli tylko dziesięć lat po 1251 roku, nakłada się decyzja o lokacji sąsiedniego miasta, a właściwie jej etap przygotowawczy. Wymieniane przez historyków ewentualne inspiracje lokacją wrocławskiego Nowego Miasta (1263)¹⁴ należy uzupełnić o kontekst lokalny. 2 kwietnia 1263 roku w północno-wschodniej części Starego Miasta Torunia, extra muros lokowano zakon dominikanów. Można założyć, że pomysł utworzenia Nowego Miasta oraz idea sprowadzenia dominikanów wzrastały na pewnym etapie wspólnie. Osobą sprzyjającą temu zamysłowi był z pewnością ówczesny biskup chełmiński, dominikanin Heidenryk, działający na rzecz sprowadzenia predykanów do Torunia. Jednocześnie druga połowa XIII wieku to czas, gdy krzyżacy zdecydowanie dystansują się od tego zakonu, działając m.in. przeciwko obieraniu ich przedstawicieli na stolce biskupstw pruskich i starając się jednocześnie o inkorporację kapituł katedralnych, czyli prowadząc działania na rzecz osłabienia

¹² Jasiński, "Toruń XIII-XIV wieku," 152.

¹³ Zbigniew Nawrocki, "Zamek krzyżacki w Toruniu. Dzieje budowy, upadek, ponowne zagospodarowanie," w: *Rocznik Muzeum Okręgowego w Toruniu*, nr 13/14 (2005), 7-32.

¹⁴ Słoń, *Miasta podwójne*, 182; Czacharowski, "Początki Nowych Miast," 50.

konkurencyjnego zgromadzenia.¹⁵ Ceną za osiedlenie się dominikanów w Toruniu mogła być zgoda biskupa na włączenie kapituły chełmińskiej do zakonu (podpisanie stosownego aktu inkorporacyjnego nastąpiło w 1264 roku). Był to zapewne istotny argument, ale jednocześnie obecność kolejnego konwentu mendykanckiego doskonale wpisywała się w projekt założenia Nowego Miasta i zapewne była brana pod uwagę przez obie negocjujące strony.

[9] 13 sierpnia 1264 roku nastąpiła lokacja na prawie chełmińskim Nowego Miasta Torunia.¹⁶ Wszystkie komponenty nowego ośrodka były zrealizowane zgodnie z wizją fundatora: lokalizacja po północno-wschodniej stronie zamku, dzięki czemu zachowana została centralna pozycja siedziby władcy terytorialnego wobec obu miast, jednocześnie poszerzając strefę obrony zamku i miasta; wielkość – obszar trzynastu hektarów, który krzyżacy dwa lata wcześniej uzyskali od Starego Miasta na zasadzie wymiany gruntów; regularny układ z rynkiem i modularnie rozplanowanymi ulicami i blokami; status prawny precyzujący obowiązywanie tego samego prawa, co w Starym Mieście Toruniu z wyjątkiem czynszu nałożonego na dom kupiecki i ławy rzeźnicze.¹⁷ Te podstawowe fakty uzupełnić można wskazując na czytelne w planie zróżnicowanie miejsc przestrzennie ważnych – przesunięcie rynku bliżej zamku, lokalizację świątyń akcentujących skrajne, północno – zachodnie (dominikański kościół św. Mikołaja) oraz południowo – wschodnie (kościół parafialny św. Jakuba) naroża miasta, czyli zachowujące podobną relację topograficzną, co główne kościoły Starego Miasta (różnica polegała na usytuowaniu nowomiejskiej fary tradycyjnie w bloku przyrynkowym). Brak bezpośredniego dostępu do Wisły, postrzegany najczęściej jako narzucone przez krzyżaków ograniczenie w rozwoju handlu, oznaczał także poszerzenie od północy linii bezpośredniego sąsiedztwa z terenem Woli Zamkowej i tym samym pogłębienie przestrzennych relacji z siedzibą komtura.

[10] Zakon występował jako lokator obu toruńskich gmin, ale wydaje się, że przez fakt kreowania od podstaw struktury nowomiejskiej, silniej się z nią utożsamiał. Stare Miasto będąc jeszcze w fazie organizacji nie angażowało się w proces tworzenia nowego ośrodka, jednak spory pomiędzy obu gminami pojawiły się stosunkowo szybko. Patrząc przez pryzmat werdyktów, zakon kwestie gospodarcze rozwiązywał "adekwatnie do sytuacji", często racje przyznając Staremu Miastu, zawsze jednak akcentując polityczną odrębność obu gmin. Przykładowo w 1276 roku, jeden z pierwszych konfliktów postrzegany jako wyraźna akcja skierowana przeciwko Nowemu Miastu, dotyczący wspólnej eksploatacji gruntów miejskich, został rozstrzygnięty przez mistrza krajowego Konrada von Thierberg, który sankcjonując rozdzielenie staro- i nowomiejskiego patrymonium, jednoznacznie podkreślił, że dwie gminy mają pozostać wieczyście w pełni

¹⁵ Janusz Trupinda, "Wizerunek dominikanów w kronice Piotra z Duisburga – obraz rzeczywisty czy oficjalna propaganda Zakonu Niemieckiego?," w: *Dominikanie – Gdańsk – Polska – Europa*, red. Dariusz Dekański et al., Gdańsk 2003, 531-540.

¹⁶ *Preußisches Urkundenbuch*, T. 1-2, Königsberg 1909, nr 225, 168.

¹⁷ Czacharowski, "Początki Nowych Miast," 49.

oddzielone.¹⁸ Perspektywa XIII wieku, czyli początków aglomeracji toruńskiej, pokazuje, że to zakon konsekwentnie kreował podwójne sąsiedztwo, sam symbolicznie sytuując się w jego centrum. Stare Miasto dopiero zaczynało postrzegać potencjalną konkurencję Nowego.

[11] Przytoczone fakty charakteryzują sytuację już po założeniu nowego ośrodka i tylko pośrednio dotyczą przyczyn tej decyzji. Odpowiedź na pytanie, dlaczego powstało Nowe Miasto, nie jest prosta i opiera się głównie na hipotezach. Można założyć, że idea nowomiejskiej lokacji pojawiła się nagle, gdyż jeszcze w 1251 roku uwaga krzyżaków skoncentrowana była na powiększeniu obszaru Starego Miasta. Nowy zamysł bazował przede wszystkim na chęci utworzenia ośrodka ekonomicznie i prawnie ściśle powiązanego z lokatorem. Pomysł został zrealizowany szybko dzięki sprzyjającym lokalnym uwarunkowaniom. Stymulująco mogła zadziałać nawet niepewna sytuacja polityczna oraz działania biskupa chełmińskiego Heidenryka na rzecz sprowadzenia do Torunia dominikanów. Te niuanse znajdują potwierdzenie w specyficznej relacji między staro- i nowomiejskim założeniem mendykantów. Franciszkanie, pierwszy zakon na mapie Torunia, od początku mogli liczyć na wsparcie finansowe krzyżaków. Natomiast dominikanie, których terenem kwesty było tworzące się dopiero Nowe Miasto, wspierani byli głównie przez biskupów chełmińskich, którzy wydając kolejne indulgencje, starali się wpłynąć na hojność mieszkańców.¹⁹ Specyficzna lokalizacja założenia dominikanów na granicy między dwoma miastami, przy murze wyznaczającym odrębność terytorialną obu gmin, sprzyjała konfrontacji form klasztornych kościołów. W drugiej połowie XIII wieku ten architektoniczny dyskurs nie był jeszcze tak oczywisty. Obie świątynie wyrastając z tradycji architektury zakonów żebraczych prezentowały układ dwuczłonowy składający się z długiego chóru oraz dwunawowego (lub salowego (?)) – kościół NMP) korpusu, różniąc się formą wschodniego zamknięcia.²⁰ Wizualny dialog między głównymi kościołami Torunia nabierze wyrazistości w XIV wieku, gdy w wyniku kolejnych zmian ich formy ulegną monumentalizacji. Będzie to czynnik wskazujący także na relacje między oboma miastami i ich fundatorem.

<top>

XIV wiek – perspektywa historyczna i architektoniczny dialog świątyń obu miast

[12] Wiek XIV to okres weryfikacji pierwotnych oczekiwań i planów krzyżaków związanych z założeniem Nowego Miasta Torunia. To czas rozwoju gospodarczego obu

¹⁸ Słoń, *Miasta podwójne*, 272; Jasiński, "Toruń XIII-XIV wieku," 145-146.

¹⁹ Sześć odpustów pochodzi z XIII wieku, w tym pierwszy (27 czerwca 1263 roku) zezwalający na działalność duszpasterską. Łukasz Myszka, "Przywileje odpustowe dla dominikanów toruńskich. Przyczynek do dziejów życia religijnego średniowiecznego miasta," w: *Nasza Przeszłość*, 110 (2008), 329-344.

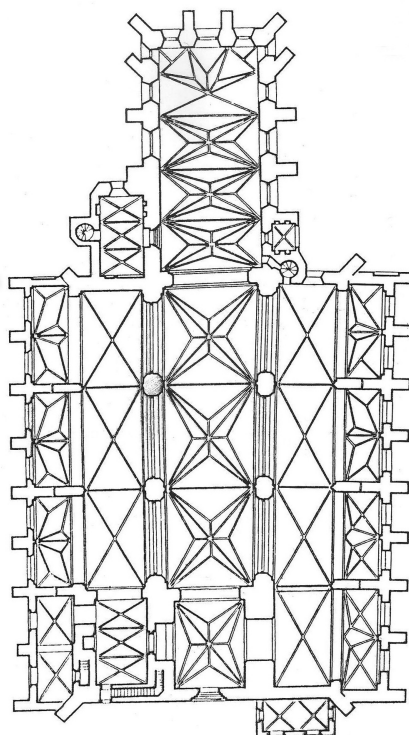
²⁰ W latach 1821 i 1834 założenie dominikanów zostało rozebrane. Zbigniew Nawrocki, "Kościół Mariacki w Toruniu – budowa i przebudowy w świetle odkryć w ostatnim ćwierćwieczu," w: *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu*, red. Katarzyna Kluczajd, Toruń 2005, 19-53; Christofer Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preußenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und -geographie*, Petersberg 2007, 756-760.

gmin, szczególnie korzystny dla ośrodka staromiejskiego. W konsekwencji rośnie znaczenie wzajemnej konkurencyjności. Do krzyżaków należało budowanie strategii równowagi między obu miastami, szczególnie w sferze ekonomicznej. Ich intencją nie było stworzenie z Nowego Miasta potentata gospodarczego. Był to ośrodek postrzegany przede wszystkim jako siedziba rzemieślników różnych branż. Jego mieszkańcy mogli zajmować się także handlem, nie tym dalekosiężnym zarezerwowanym dla kupców staromiejskich, ale lokalnym obejmującym najbliższe okolice, a także zaspokajając potrzeby toruńskiego komtura. Źródła nie notują wielu konfliktów między obiema gminami. Może to świadczyć o silnej pozycji zakonu, który poprzez działalność prawodawczą starał się likwidować ich przyczyny, przykładowo wydając w 1303 roku kolejny przywilej dla Nowego Miasta stwarzający dogodniejsze warunki dla rozwoju rzemiosła i handlu produkowanymi tu towarami.²¹ Podrzędność ekonomiczna wobec Starego Miasta, przekrój społeczny mieszkańców statystycznie prezentujących niższy stopień zamożności, silniejsze prawne uzależnienie od krzyżackiego lokatora, pozwalają przypuszczać, że nowomiejska gmina była postrzegana przez zakon jako własna, z którą się utożsamiał, będąc gwarantem jej swobód i politycznej niezależności. Jednocześnie krzyżacy starali się zbudować w mieszkańcach podobne poczucie identyfikacji z własnym miastem oraz z zakonem jako jego prawnym opiekunem. W tym kontekście wyjątkowa w pejzażu architektonicznym Torunia forma i ozdobność kościoła parafialnego św. Jakuba (il. 2-4) uwarunkowana indywidualnymi preferencjami krzyżackiego fundatora, nabiera dodatkowego wymiaru. Jest znakiem prestiżu tegoż fundatora. Ponadto dostępne wszystkim mieszkańcom wewnątrz służące budowaniu więzi religijnej, jest także miejscem kształtowania zbiorowej tożsamości i poczucia dumy z własnej odrębności. Jeden z wyróżników kościoła, umieszczone na elewacji zewnętrznej oraz we wnętrzu chóru inskrypcyjne fryzy, utrwalają historyczną pamięć o początkach świątyni (1309 rok) i osobie zasłużonego dla niej biskupa Hermana, zapewniają także o opiece patronów św. Jakuba i św. Filipa oraz wstawienniczej roli Marii.²² Kult głównego patrona jest podstawowym czynnikiem integrującym społeczność nowomiejską. Utrwalają go malowane wizerunki na ścianach świątyni, ale także nazwy ulic przylegających do nowomiejskiej fary powtarzające jej patrocinium (Św. Jakuba, Przy Kościele św. Jakuba, Za Kościołem św. Jakuba).²³

²¹ Czacharowski, "Początki Nowych Miast," 50; Stoń, *Miasta podwójne*, 264.

²² Liliana Krantz-Domasłowska, "Inskrypcje na murach kościoła – sacrum miejsca i treści," w: *Dzieje i skarby kościoła Świętojakubskiego w Toruniu*, red. Katarzyna Kluczwajd, Toruń 2010, 121-139.

²³ Powyższą zasadę stosowano w średniowieczu masowo, jednak w państwie krzyżackim Toruń był wyjątkiem. Waldemar Rozyński, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, 238-239.

2 Toruń, kościół św. Jakuba, rzut, za: Teresa Mroczo,
Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej,
Warszawa 1980, 159.

3 Toruń, kościół św. Jakuba, bryła,
fot. Andrzej Skowroński

4 Toruń, kościół św. Jakuba, wewnątrz, fot. autorka

[13] Główną świątynię Nowego Miasta zbudowano w latach 1309-1340/50.²⁴ Zakładając, że była to pierwsza budowla sakralna wzniesiona na wyznaczonym wcześniej terenie, mieszkańcy Nowego Miasta przez dłuższy czas musieli korzystać z posługi duszpasterskiej w kościele klasztorным św. Mikołaja, który dzięki przywilejom biskupa Heidenryka mógł pełnić funkcje parafialne. Niekomfortową sytuację braku własnego kościoła zrekompensowały walory artystyczne nowej realizacji parafialnej. Powstało założenie składające się z wydłużonego prosto zamkniętego chóru, trójnawowego bazylikowego korpusu oraz zachodniego masywu wieżowego. Główne człony zostały stylistycznie zniuansowane. Wyróżniał się kaplicowy charakter części wschodniej uzyskany przez system artykulacji ścian oraz iluzjonistyczną formę zamknięcia, wykreowaną dzięki indywidualnemu pomysłowi architekta (efekt wieloboku dało połączenie triady okien w ścianie wschodniej z pogłębieniem pierwszego przęsła i zastosowaniem sklepienia pseudopoligonalnego z dodatkowym trójpromieniem żeber oraz zdwojonych ukośnych przypór narożnych).²⁵ Korpus był pierwszym na terenie Prus układem bazylikowym, gdzie dodatkowo zastosowano system konstrukcyjny oparty na łukach odporowych. Wysoka wieża zachodnia tworzyła wyraźną dominantę w panoramie miasta. Cechą charakterystyczną była dekoracyjność elewacji związana z zastosowaniem glazurowanej cegły oraz ozdobnych zwieńczeń i sterczyn. Wyjątkowa

²⁴ Liliana Krantz-Domasłowska i Jerzy Domasłowski, *Kościół św. Jakuba w Toruniu*, Toruń 2001; Herrmann, *Mittelalterliche Architektur*, 762-763.

²⁵ Adam Soćko, "Trzy etapy budowy chóru kościoła pw. św. Jakuba w Toruniu," w: *Dzieje i skarby kościoła Świętojakubskiego*, 49-71; Jakub Adamski, "Pseudopoligonalne sklepienie w chórze kościoła pw. św. Jakuba w Toruniu – próba nowego spojrzenia," w: *Dzieje i skarby kościoła Świętojakubskiego*, 73-90; Jakub Adamski, "The Pseudo-poligonal Rib Vaults, St. James' Church in Toruń and the Question of Illusionism in Gothick Architecture," w: *Artibus et Historiae* 65 (2012), 275-305.

forma kościoła św. Jakuba była efektem starań nieprzeciętnego architekta, który w pełni zrealizował oczekiwania krzyżaków. Powstała świątynia, z którą mógł się identyfikować i fundator, i mieszkańcy.

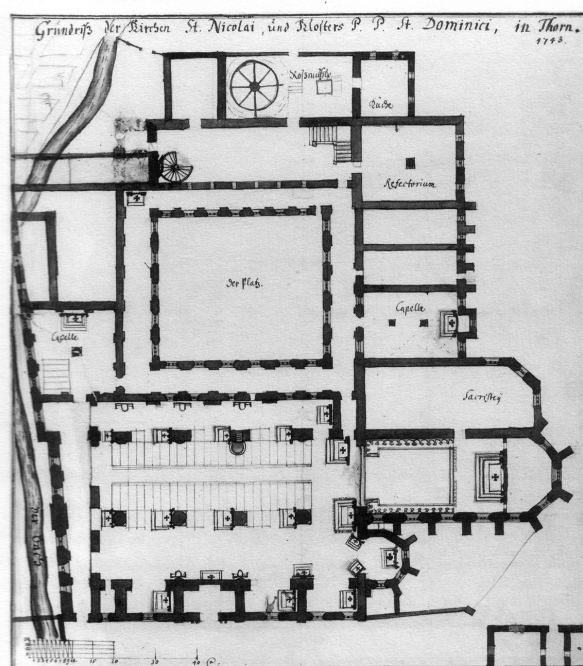
5 Toruń, kościół św. Jana, wewnątrz prezbiterium,
fot. Andrzej Skowroński

[14] Chcąc wykorzystać architektoniczny dialog między toruńskimi świątyniami, jako element wzbogacający obraz relacji między obu miastami i ich fundatorem, należałoby skonfrontować kościół św. Jakuba z farą Starego Miasta Torunia przebudowaną w pierwszym trzydziestoleciu XIV wieku.²⁶ Możemy założyć, że projekty obu świątyń powstały na przełomie XIII i XIV wieku. Jedność czasu i miejsca pozwala wnioskować, że oczekiwania wobec twórców mogły być zbieżne. Na Starym Mieście rezultatem działań architekta było jednak dzieło różniące się planem, układem przestrzennym i systemem konstrukcyjnym. Zrealizowano trójnawową, dziewięcioprzęśłową halę (która daje się odczytać z zachowanych reliktyw) zamkniętą od zachodu czworoboczną wieżą lub układem dwuwieżowym (ten fragment jest obecnie całkowitą rekonstrukcją), a od wschodu trójprzęśłowym prostokątnym chórem (jest to aktualnie najstarsza zachowana część świątyni). Czy znacznie prostsza niż u św. Jakuba forma genetycznie wywodząca się z późnoromańskich hal Westfalii była bardziej satysfakcjonująca dla mieszkańców Starego Miasta, wśród których na przełomie XIII i XIV wieku znaczną grupę tworzyli

²⁶ Teresa Mroczko, *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980, 16-17, 74-99; Liliana Krantz-Domasłowska, "Architektura," w: *Bazylika katedralna św. Janów w Toruniu*, red. Marian Biskup, Toruń 2003, 54-108; Elżbieta Pilecka, "Kościół p.w. św. Jana Chrzciciela i sw. Jana Ewangelisty w Toruniu w okresie średniowiecza jako wizualizacja świadomości społecznej," w: *Dzieje i skarby kościoła Świętojańskiego*, 119-176; Herrmann, *Mittelalterliche Architektur*, 760-762.

osadnicy przybyli właśnie z tamtych terenów? Czy krzyżacy zaakceptowali ją celowo jako mniej atrakcyjną, przez co wizualna konfrontacja z farą nowomiejską była jednoznacznie mniej korzystna dla kościoła św. Jana (il. 5)?²⁷ Wydaje się, że ten architektoniczny dialog poświadcza relacje między obu miastami zgodne z oczekiwaniami krzyżackiego fundatora. To Nowe Miasto z kościołem św. Jakuba miało być identyfikowane z prestiżem lokalnej władzy.

[15] W zbliżonym przedziale czasowym, w pierwszej połowie XIV wieku, zmienił swoją sylwetkę także kościół św. Mikołaja (il. 6-7). Świątynia, zachowując pierwotną dyspozycję dwunawowej hali, uzyskała monumentalną bryłę dzięki rozbudowie korpusu oraz wydłużonej, trójbocznie zamkniętej formie chóru. To właśnie wieloboczne zamknięcie będzie ostatecznie wyróżniało dominikańskie sanktuarium od pozostałych budowli toruńskich. Natomiast porównanie w ramach struktury nowomiejskiej z farą św. Jakuba nie dostarcza punktów stycznych. Kościoły prezentowały odmienne modusy stylistyczne, a dominikańską realizację cechował brak wcześniejszego całościowego projektu rozbudowy. W rezultacie dobudowane wnętrza mające charakter aneksów wykorzystywano jako kaplice. Jest to symptom wyprzedzający zjawisko, które w drugiej połowie XIV wieku zdominuje procesy modernizacji kościołów toruńskich.

6 Toruń, kościół św. Mikołaja i klasztor dominikanów, rzut, rysunek J.F. Steinera, za: *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku* (tzw. Album Steinera), red. Marian Biskup, Toruń 1998, 98

²⁷ Liliana Krantz-Domasłowska, "Zwei Pfarrkirchen und zwei Städte des mittelalterlichen Thorn," w: *Beiträge zur Geschichte Westpreußens. Zeitschrift der Copernicus-Vereinigung für Geschichte und Landeskunde Westpreußens*, nr 20/21, Münster 2006/2008, 113-134.

7 Toruń, kościół św. Mikołaja, widok perspektywiczny od strony południowo-wschodniej, rysunek J.F. Steinera, za: *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, Toruń 1998, 100

[16] Rosnące zróżnicowanie społeczne, krystalizowanie się grupy patrycjatu wśród bogatych kupców, towarzysząca tym procesom społecznym popularność nowego typu pobożności, *devotio moderna*, stymulują akcje fundacji licznych altarii i kaplic. Architektoniczną odpowiedzią na to zjawisko jest modyfikacja kształtu świątyń, których korpusy powiększają się o kolejne kaplicowe aneksy. Fary obu miast zyskały dodatkowe przestrzenie, stosując najprostsze architektoniczne rozwiązanie polegające na przepruciu szeregu otworów arkadowych w ścianie zewnętrznej, wydłużeniu przypór naw bocznych i dobudowaniu nowej ściany lateralnej. Zabieg przekształcający bryłę i układ wnętrza przebiegał w obu świątyniach podobnie. W konsekwencji zmieniły się proporcje korpusów nawowych i forma dachów naw bocznych. Przebudowy te postępowały stopniowo. Posiłkując się niepełnymi danymi źródłowymi można założyć (za Piotrem Olińskim), że szereg południowych kaplic w kościele św. Jakuba zainicjowała fundacja rodzin Aldeweise i Jungeweise przed 1359 rokiem, natomiast podobną realizację w staromiejskim kościele parafialnym, po stronie północnej, zapoczątkowała w 1349 roku rodzina Pfafkorn. Zagadnienie pierwszeństwa nie jest tu tak istotne, tym bardziej, że kolejne kaplice powstawały konsekwentnie w drugiej połowie XIV i pierwszej połowie XV wieku. Indywidualne donacje mieszczan, bractw, cechów świadczą o różnorodnych zależnościach finansowych, rodzinnych i zawodowych z poszczególnymi toruńskimi kościołami, egzemplifikują także różnice społeczne między mieszkańcami Starego i Nowego Miasta.²⁸

²⁸ Piotr Oliński, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*, Toruń 2008, 184-223, 509-523.

W większości aktywność fundacyjna zamykała się w granicach administracyjnych poszczególnych gmin, ale jak wykazał Oliński, zdarzały się także multiplikacje zapisów dla kościołów w obrębie obu struktur miejskich. Jest to efekt rosnących interakcji personalnych oraz zawodowych między mieszkańcami. Spektakularnym przykładem jest kaplica św. Katarzyny w kościele dominikańskim, gdzie mieli swój ołtarz kuśnierze Starego i Nowego Miasta jako dwa zawodowo niezależne bractwa.²⁹ O różnicach w statusie materialnym mieszkańców obu gmin świadczyć może fakt, że w farze Starego Miasta dominowały fundacje bogatych rodzin rajców i ławników, również z kościołem franciszkanów starali się "związać" najbogatsi patrycjusze tej gminy, a dopiero w drugiej kolejności organizacje brackie. Natomiast w kościele parafialnym Nowego Miasta czytelna jest sytuacja odwrotna, większość kaplic przeznaczona była początkowo dla bractw, natomiast fundatorzy prywatni dołączali się stopniowo.³⁰ Zależność ta potwierdza rzemieślniczy charakter młodszej gminy oraz wskazuje na wolniejszy proces budowania statusu bogatego mieszczanina wśród jej mieszkańców.

[17] Dla opisanych tu zjawisk istotną cezurą był rok 1351, gdy Stare Miasto zostało znacząco zniszczone przez pożar.³¹ Fakt ten stanowił impuls do odbudowy tutejszych świątyń, w szczególności spektakularnej rozbudowy kościoła franciszkanów ukończonej w latach 90. XIV wieku.³² Pomimo ograniczeń wynikających z obecności wcześniejszej budowli oraz zabudowań klasztornych, architekt stworzył oryginalny projekt konsekwentnie realizowany w kilku etapach. Możemy go postrzegać jako swoistą architektoniczną odpowiedź na monumentalną formę świątyni dominikańskiej, która wielkością dominowała w panoramie nie tylko Nowego Miasta. Także franciszkanie wykraczając poza ideał pierwotnej ascezy, maksymalnie powiększyli swój kościół nadając mu formę trójnawowej hali z emporą w części północnej oraz długim, prosto zakończonym chórem. Prosty plan i bryła kryły zróżnicowane przestrzennienie wnętrza. Powtórzono pomysł z kościoła św. Mikołaja, włączając skrzydło klasztornego krużganka do korpusu, ale wykorzystano je jako rozległą emporę dla zakonników, natomiast przeciwległą ścianę lateralną uplastyczniono, tworząc szereg płytkich kaplic dzięki przyporom wciągniętym do wnętrza. Tak rozbudowana świątynia NMP służyć miała nie tylko zakonnikom, ale przede wszystkim adresowana była do mieszkańców Starego Miasta proponując atrakcyjną liturgię, miejsce pochówku i opiekę modlitewną braci. Prestiżu budowli dodawała bliskość Rynku, co zaakcentowano dodatkowo przez

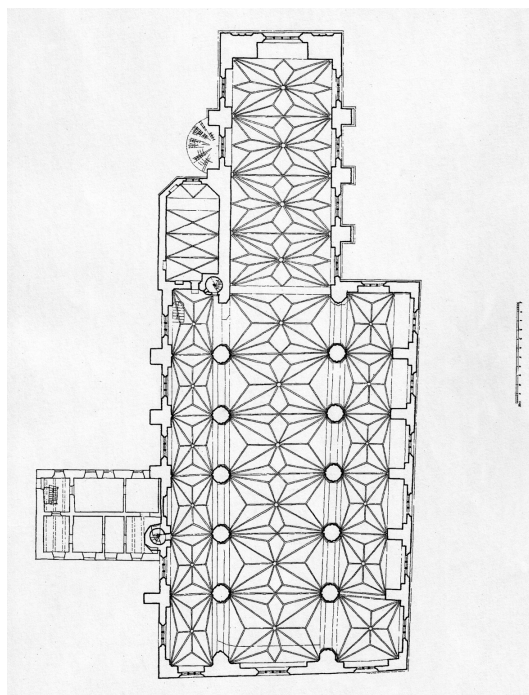
²⁹ Oliński, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich*, 515-522

³⁰ Oliński, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich*, 186-201, 207-222; Aleksander Konieczny, "Historia budowy kaplic przy kościele pw. św. Jakuba w Toruniu," w: *Dzieje i skarby kościoła Świętojańskiego*, 91-120.

³¹ *Annalista Thoruniensis, Scriptores rerum Prussicarum*, T. 3, red. Ernst Straehlke, Leipzig 1868, 78.

³² Jerzy Domasłowski i Jarosław Jarzewicz, *Kościół NMP w Toruniu*, Toruń 1998; Herrmann, *Mittelalterliche Architektur*, 756-758; *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu*, red. Katarzyna Kluczajd, Toruń 2005 (tu artykuły Z. Nawrockiego, L. Krantz-Domasłowskiej, B. Małeckiego, A. Soćki).

zwieńczenie chóru ozdobnym, rozbudowanym szczytem tworzącym widokowe zamknięcie północno-zachodniego naroża placu. W efekcie kościół NMP (il. 8-10) stał się nie tylko architektonicznym kontrapunktem dla nowomiejskich budowli sakralnych, ale zdystansował swoją monumentalną formą ówczesną farę Starego Miasta, która także po zniszczeniach z 1351 roku wymagała odbudowy.³³ Ofiarność mieszkańców wspierających obie realizacje musiała więc ulec polaryzacji. Przedstawiciele staromiejskiego patrycjatu identyfikowali się z jedną lub drugą budowlą, coraz częściej wybierając kościół minorytów jako miejsce pochówku, co przynosiło franciszkanom znaczne profity finansowe.³⁴ Krzyżacy, zachowując przynależne im prawa i obowiązki wynikające z patronatu nad kościołem św. Jana, w mniejszym stopniu angażowali się finansowo w prowadzone inwestycje budowlane. Dotyczy to również franciszkanów, których hojnie wspierali na początku ich działalności w Starym Mieście. Są to symptomy stopniowej emancypacji ekonomicznej i politycznej mieszczaństwa starszej gminy.

8 Toruń, kościół NMP, rzut na poziomie sklepień, za:
Zbigniew Nawrocki, "Pofranciszkański kościół NMP w
Toruniu," w: *Zeszyty Naukowe UMK, Zabytkoznawstwo
i Konserwatorstwo* 2 (1966), 50,
rys. Zbigniew Nawrocki

³³ Prace budowlane w kościele św. Jana w drugiej połowie XIV wieku koncentrowały się przy budowie masywu zachodniego, sklepień oraz północnych kaplic bocznych.

³⁴ Oliński, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich*, 509-512. W XIV wieku pochowani zostali tutaj członkowie rodziny Allenów, Werle i Wale.

9 Toruń, kościół NMP, bryła, fot. Andrzej Skowroński

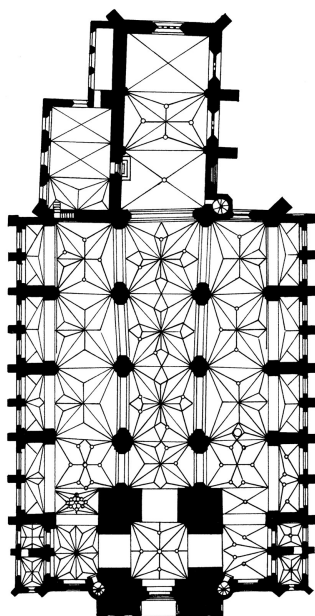

10 Toruń, kościół NMP, wnętrze, fot. autorka

[18] Zwieńczeniem tego procesu będzie kolejna przebudowa staromiejskiego kościoła parafialnego, będąca jednocześnie reakcją na monumentalny kształt świątyni NMP. Charakterystycznym elementem nowej koncepcji architektonicznej było, podobnie jak wcześniej u franciszkanów, zwiększenie podstawowych parametrów budowli wykorzystującej maksymalnie powierzchnię placu kościelnego. Zdecydowano się na kontynuację układu halowego, dodając szeroki trójnawowy chór (nie zrealizowany) oraz rozbudowany masyw zachodni, którego dominującym akcentem była wieża, pierwotnie planowana jako czterokondygnacyjna.³⁵ Główny zamysł opierał się na wykreowaniu

³⁵ Prace budowlane trwały od 1407 do 1473 roku, ich zakres i kolejność są różnie interpretowane. Arthur Semrau, "Forschungen zur Baugeschichte der Johanniskirche in Thorn von 1250 bis 1500," w: *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*, T. 21, nr 2 (1913), 28-55; Johannes Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, T. 2: *Kulmerland und Löbau*, z. 6-7: *Kreis Thorn*, Danzig 1889, 256, 258. Ponadto: *Architektura gotycka w Polsce*, red. Teresa Mroczko i Marian Arsyński, T. 2, Warszawa 1995, *Katalog zabytków*, red. Andrzej Włodarek, Warszawa 1995, 240-241; Herrmann, *Mittelalterliche Architektur*, 760-762.

monumentalnego, wysokiego wnętrza opartego na schemacie wcześniejszej dziewięciopolowej hali. Proces rozbudowy staromiejskiej fary rozciągnięty był na prawie siedem dekad, ale zasadniczy projekt powstał na początku XV wieku, będąc wyrazem zmieniających się relacji wewnętrznych w Starym Mieście (między innymi egzemplifikując swoistą konkurencję z franciszkanami o "rząd dusz", szczególnie tych bogatych i wpływowych). Jednocześnie monumentalna sylwetka kościoła św. Jana (il. 11-13) stanowiąca główny akcent w panoramie miasta od strony rzeki, miała być także wizualnym znakiem dominacji nad Nowym Miastem i jego farą.

11 Toruń, kościół św. Jana, rzut według J. Heise, za:
Bazylika katedralna świętych Janów w Toruniu, red.
Marian Biskup, Toruń 2003, 57

12 Toruń, kościół św. Jana, bryła, fot. Andrzej Skowroński

13 Toruń, kościół św. Jana, wnętrze,
fot. Andrzej Skowroński

[19] Odczytując w ten sposób architektoniczny dialog między głównymi świątyniami Torunia, znajdujemy w nim potwierdzenie zmiany układu sił między obu miastami. Koniec XIV i pierwsza połowa XV wieku to czas rosnącej opozycji mieszkańców Starego Miasta wobec zakonu, czytelnej szczególnie w kontekście kryzysu państwa zakonnego i konfliktów polsko-krzyżackich.³⁶ W tym samym czasie nowomiejska gmina pozostała enklawą krzyżaków, mogących liczyć na lojalność swoich mieszkańców, a niezmienny w swej podstawowej formie kościół św. Jakuba stanowił wizualny symbol trwałości tej relacji. Wewnętrzny układ sił między obu miastami zweryfikowały wydarzenia, których tłem była wojna trzynastoletnia, a epilogiem koniec prawie dwustuletniej historii podwójnego miasta Torunia. W konflikcie, którego stronami były miasta zrzeszone w Związku Pruskim i zakon, Nowomieszczenie początkowo poparły krzyżaków, jednak pospólstwo zrzeszone w bractwie NMP wypowiedziało posłuszeństwo lokalnej Radzie, proponując jednocześnie Staremu Miastu unię z zachowaniem szerokiej autonomii. Wykorzystując dogodny politycznie moment 8 marca 1454 roku, staromiejskie władze dokonały inkorporacji sąsiedniej gminy, otwierając nowy etap w historii miasta Torunia.³⁷ Zniknęła pierwsza wśród nowomiejskich struktur na terenie Prus, będąc znakiem klęski tego, który ją powołał, a zwycięstwa tego, któremu towarzyszyła, czyli Starego Miasta Torunia.

<top>

³⁶ Zenon Hubert Nowak, "W okresie kryzysu państwa krzyżackiego (1411-1454)," w: *Historia Torunia*, T. 1, Toruń 1999, 249-278

³⁷ Nowak, "W okresie kryzysu," 271-278.

Wnioski

[20] Powyższe rozważania skłaniają do kilku wniosków. Długa, licząca 190 lat historia Nowego Miasta Torunia wskazuje, że relacje z sąsiednią gminą musiały ewoluować zgodnie ze zmieniającymi się uwarunkowaniami gospodarczymi, politycznymi oraz aktualną kondycją krzyżackiego zwierzchnika. Przykład Torunia dowodzi, że teza Czacharowskiego o produkcyjno-rzemieślniczym charakterze mniejszego ośrodka, który współtworzy status ekonomiczny całej aglomeracji, jak i podkreślany przez Nowaka aspekt konkurencyjności wobec starszej gminy, nie wykluczają się, lecz uzupełniają. Cechą specyficzną Torunia jest niezmiennie postrzeganie Nowego Miasta jako obszaru wpływów krzyżaków, a mieszkańców jako ich naturalnych sojuszników. Oprócz podstawowych faktów, które determinują tę ocenę, takich jak zapewnienie prawno-administracyjnej odrębności, czy stworzenie struktur instytucjonalnych (kościół parafialny, ratusz, szpital, szkoła), istotnym czynnikiem były działania służące budowaniu własnej odrębności. Ta wyraziła się między innymi poprzez wybór indywidualnej formy architektonicznej kościoła parafialnego, który pełnił rolę centrum religijnego dla mieszkańców, był też miejscem ogniskującym kult patrona, św. Jakuba. Kształt nowomiejskiej fary odpowiadał aspiracjom krzyżackiego fundatora, ale był też źródłem dumy utożsamiających się z nią mieszkańców. To właśnie "krzyżackość" młodszej gminy wyzwała chęć konkurencji ze strony Starego Miasta, rosnącą wraz z jego ambicjami do politycznej i ekonomicznej autonomii (proces ten nasila się w końcu XIV wieku). Sylwetki czterech głównych kościołów Torunia, w tym nowomiejskiej fary, były wizualnym znakiem relacji między oboma miastami. Ten architektoniczny dialog toczył się przez kolejne stulecia już od XIII wieku, ale na początku XV wieku (biorąc pod uwagę etap projektu nowomiejskiej fary) nabrał wyrazistości, wpisując się w kryzysową sytuację polityczną zakonu krzyżackiego, szczególnie czytelną po 1410 roku. Konsekwencją była zmiana układu sił politycznych w obu miastach, co uzewnętrzniło się między innymi poprzez rozbudowę i monumentalizację kościoła staromiejskiego. I tak, fara św. Jana oraz kościół franciszkanów odwołujące się do wspólnego typologicznie wzorca wysokiej hali, tworzyły wizualny dialog w przestrzeni Starego Miasta. Podobnie skonfrontować można w ramach struktur klasztornych dwie świątynie żebracze, NMP i św. Mikołaja przypisane do obu miast. Wreszcie najbardziej dynamiczne porównanie starego z nowym wywołuje zestawienie kształtu bazylikowego kościoła św. Jakuba z połowy XIV wieku (ewentualnie drugiej połowy XIV, biorąc pod uwagę modyfikacje związane z dobudową kaplic) oraz halowej, piętnastowiecznej wersji staromiejskiej świątyni parafialnej. Na architektoniczną odpowiedź w postaci przebudowy nowomiejskiej fary było już za późno.

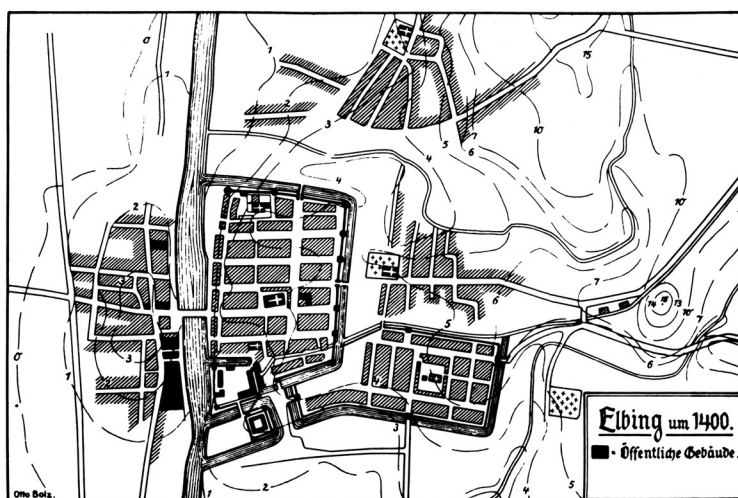
[21] Każdy z poruszonych wątków wymagałby w przyszłości rozwinięcia, jednak już ich zestawienie potwierdza wyjątkowość toruńskiego podwójnego miasta. Odrębne studium należałoby poświęcić porównaniu Torunia z pozostałymi przykładami nowomiejskich lokacji z terenu Prus, bowiem dopiero takie zestawienie pozwoliłoby w pełni rozeznaczyć jego

indywidualność. Tutaj zasygnalizuję jedynie zasadnicze cechy uwzględniające kontekst historyczny, układ przestrzenny i topografię sakralną dwóch pruskich podwójnych miast, Elbląga i Braniewa. Dwie pozostałe aglomeracje, Królewiec i Gdańsk, jako założenia potrójne prezentują znacznie bardziej zróżnicowane układy.

[<top>](#)

Porównanie z dwoma miastami podwójnymi Elblągiem i Braniewem

[22] Na terenie ziemi chełmińskiej Toruń jako dwuczłonowa aglomeracja pozostał osamotniony. Drugi duży ośrodek, Chełmno, nie uzyskał statusu miasta podwójnego.³⁸ Wszystkie pozostałe lokacje nowomiejskie powstały w XIV wieku, czyniąc prawomocnym pytanie: czy czerpano z doświadczeń Torunia? Główny kontekst porównań wyznaczają Elbląg i Braniewo (il. 14-15), dwa duże, hanzeatyckie miasta diecezji warmińskiej, predestynowane do ważnych funkcji (Elbląg: do 1309 roku siedziba mistrza krajowego, później komtura i wielkiego szpitalnika; Braniewo: typowane pierwotnie na miejsce katedralne). Łączy je z Toruniem trzynastowieczna perspektywa lokacji Starego Miasta powiązana ściśle z wyznaczeniem kształtu urbanistycznego i lokalizacją głównych budowli sakralnych, ponadto usytuowanie w pobliżu rzeki, co determinowało ich funkcje jako ośrodków portowych. Podobna jest też relacja z zamkiem, siedzibą lokatora, tworzącym układ sprzężony z miastem.

14 Elbląg, rekonstrukcja planu Starego i Nowego Miasta według Otto Bolza, za: *Elbląg dzieje i architektura*, Elbląg 1992, 5

[23] Znaczenie Elbląga wynikało z położenia umożliwiającego krzyżakom kontrolę nad dolną Wisłą i Zalewem Wiślanym oraz połączenie z bałtyckimi szlakami handlowymi. Stare Miasto Elbląg lokowano na prawie lubeckim (1246), a jego układ przestrzenny

³⁸ Przyczyny były częściowo natury obiektywnej. Chełmno zaplanowano z przestrzennym naddatkiem, gdzie mury miejskie objęły maksymalną powierzchnię, dostosowując się do topograficznego układu wzniesienia (28 ha). Ponadto rezygnacja ze stołecznego charakteru ośrodka mogła też wpłynąć destabilizująco na jego rozwój, ale głównym czynnikiem hamującym był brak bezpośredniego dostępu do rzeki. To była podstawa ekonomicznego rozwoju wszystkich pozostałych dużych miast krzyżackich.

realizował wariant ulicowy, charakterystyczny dla hanzeatyckich miast portowych (wpływ na to miało zapewne pochodzenie pierwszych mieszkańców przybyłych z Lubeki). Przestrzeń miasta ograniczoną murami zamykała od zachodu rzeka Elbląg. Wyznaczona powierzchnia 18 ha była tylko nieco mniejsza od Starego Miasta Torunia po jego rozbudowie w 1251 roku, co świadczy o planowanej randze nowego ośrodka. Główną oś kompozycyjną tworzyła równoległa do rzeki arteria Stary Rynek, którą przecinało pięć prostopadłych ulic ukierunkowanych na nabrzeże. Szeroka ulica kumulowała główne funkcje handlowe, sakralne i administracyjne. Po obu jej stronach wyznaczono otwarty teren przeznaczony na kościół parafialny św. Mikołaja oraz zespół ratusza, natomiast klasztor dominikanów lokowano tradycyjnie na obrzeżu miasta w jego północno zachodniej części. Po przeciwnej stronie zamek mistrza krajowego połączony był z południową linią murów miejskich. Od północy otwierała się przed nim panorama miasta, której najbliższą topograficznie dominantę tworzyła bryła elbląskiej fary. Lokacje Starego Miasta w 1246 oraz Nowego Miasta Elbląga w 1347 roku, wyznaczają stuletni okres ekonomicznego rozwoju miasta. Jednocześnie jest to czas budowania stopniowej autonomii komunalnej, której początkowo nie zapewnił przywilej lokacyjny.³⁹ Do połowy XIV wieku wiele jego ograniczeń zostało cofniętych. Można założyć, że decyzja o lokacji Nowego Miasta Elbląga, przypadająca na czas szczytowego rozwoju starszej gminy, była, pomijając aspekt ekonomiczny, przede wszystkim aktem politycznym. Miała wyrażać wzmocnienie władzy krzyżaków wobec coraz silniejszego gospodarczo i politycznie sąsiada, co było szczególnie ważne po przeniesieniu w 1309 roku siedziby wielkiego mistrza do Malborka. Jest to nowy, odmienny w porównaniu z Toruniem, kontekst nowomiejskiej lokacji wynikający z doświadczenia, jakim już dysponował zakon w połowie XIV wieku. Potrafił wykorzystać tkwiący w sąsiedztwie dwóch organizmów miejskich element konkurencyjności.

[24] Nowe Miasto Elbląg rozlokowane zostało na 9 ha wolnizny zamkowej, na południowy wschód od Starego Miasta oraz w bezpośrednim sąsiedztwie zamku krzyżackiego.⁴⁰ Oddalone od rzeki, pozbawione murowanych umocnień – atrybutu przestrzennej suwerenności, nie stanowiło gospodarczej konkurencji dla doskonale prosperującego sąsiada. Także w stosunku do lokatora pozostawało w ścisłej zależności ekonomicznej i politycznej. Krzyżacy od początku traktowali je instrumentalnie, a nadawane przywileje służyły jako element politycznej gry. Przyznane nowomiejskim mieszkańcom w 1347 roku prawo lubeckie tylko teoretycznie miało gwarantować równe prawa obu ośrodkom. Układ miasta był odmienny od schematu Starego Miasta, nawiązywał do klasycznego wzorca z centralnym rynkiem

³⁹ Roman Czaja, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999, 19-23.

⁴⁰ Janusz Tandecki, *Struktury administracyjne i społeczne oraz formy życia w wielkich miastach Prus Krzyżackich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, Toruń 2001, 27-36; Bernhart Jähning, "Das Entstehen der mittelalterlichen Sakraltopographie von Elbing," w: *Beiträge zur Geschichte Westpreußens* 10 (1987), 21-48.

wyznaczonym jednak przez niekonsekwentnie poprowadzone ciągi ulic. Ich kompozycję wyznaczały dwie szersze równoległe do siebie ulice prowadzące do Starego Miasta przecięte pięcioma poprzecznymi, węższymi, odpowiadającymi kierunkowi północ-południe. Schemat urbanistyczny Nowego Miasta nie odwołuje się więc do wariantu ulicowego (na co mogło wpłynąć odsunięcie od rzeki), jego cechą charakterystyczną było wykorzystanie centralnego placu jako miejsca usytuowania kościoła parafialnego. Budowla ta, o niespotykanym w państwie krzyżackim patrocinium Trzech Króli, nigdy nie została ukończona i nie stanowiła wizualnej konkurencji dla staromiejskiej fary. Dwa człony, trójprzęsłowe wielobocznie zamknięte prezbiterium oraz dolna kondygnacja zachodniej wieży, przedzielone przestrzenią planowanego, a niezrealizowanego krótkiego salowego korpusu, przetrwały od czasu budowy w trzeciej ćwierci XIV wieku do 1881 roku.⁴¹ Fakt, że budowla o tak niepełnej formie zaspakajała potrzeby mieszkańców, świadczy o zdecydowanie mniejszych aspiracjach tychże, jak i krzyżackiego fundatora.

[25] Całkowicie odmiennie prezentuje się historia budowlana staromiejskiej fary, której forma ewoluowała adekwatnie do okresów koniunktury gospodarczej Starego Miasta Elbląga oraz rosnących ambicji jego mieszkańców. Biorąc pod uwagę jako kryterium wybór typu przestrzennego oraz obecność elementów mających status reprezentacji, można zaobserwować, że na przestrzeni ponad dwustu lat forma początkowa z drugiej połowy XIII wieku, jak i docelowa z końca XV, prezentowała wariant kościoła halowego z wieżą od zachodu. Trójnawowy, pięcioprzęsłowy korpus zamknięty dwuprzęsłowym prostokątnym chórem tworzył układ wyróżniający się w panoramie miasta z końca XIII wieku.⁴² Od strony rzeki wyraźny akcent stanowiła wieża, natomiast proste zamknięcie wschodniej części wpisywało się w zachodnią pierzeję ulicy Rynkowej. Rozbudowa kościoła św. Mikołaja przebiegająca sukcesywnie w drugiej połowie XIV wieku, aż do 1428 roku, objęła wszystkie jego części. Od wschodu powstał trójnawowy bazylikowy chór, w korpusie podwyższono nawę główną oraz poszerzono boczne tworząc system kaplic pomiędzy przyporami wciągniętymi do wnętrza, zachodnia wieża dzięki dodanym bocznym aneksom przekształciła się w trójczłonowy masuw zachodni. Monumentalizacja skrajnych członów budowli podkreśliła dominację staromiejskiej fary w przestrzeni miasta, szczególnie eksponując wschodnią i zachodnią oś widokową. Jednocześnie na każdym etapie realizacji kościoła św. Mikołaja dominował nad farą Nowego Miasta skalą i kształtem założenia oraz przede wszystkim wyższością formy ukończonej nad nieukończoną.

⁴¹ Karl Hauke i Horst Stobbe, *Die Baugeschichte und die Baudenkmäler der Stadt Elbing*, Stuttgart 1964, 74. Nowomiejska fara w Elblągu została rozebrana w 1881 roku. Jej wygląd znany jest z dwóch akwarel z 1870 roku.

⁴² Hauke i Stobbe, *Die Baugeschichte*, 206-216; *Architektura gotycka w Polsce*, 61; Herrmann, *Mittelalterliche Architektur*, 405-407.

[26] Z końcem XIV wieku koniunktura zaczęła się zmieniać wraz z rosnącą konkurencją Gdańska w handlu dalekomorskim oraz pogorszeniem warunków żeglugi wokół Elbląga. Jednocześnie kryzys dotknął także państwo zakonne. Trójstronne relacje między Starym i Nowym Miastem Elblągiem oraz ich lokatorem zależne były także od tych uwarunkowań. Nabrały nowego wymiaru szczególnie po utworzeniu Związku Pruskiego (1440), do którego oba ośrodki zgłosiły swój akces.⁴³ Symbolicznym aktem, w którym zjednoczyli się mieszkańcy obu gmin, było zniszczenie zamku krzyżackiego na początku wojny trzynastoletniej w 1454 roku. Natomiast dalszy proces łączenia obu ośrodków przebiegał tutaj wolniej niż w Toruniu i przełożył się na kilka aktów prawnych, z których finalny, wcielający Nowe Miasto do starszej gminy, został wydany przez Kazimierza Jagiellończyka 1 marca 1478 roku.⁴⁴ Jako swoisty znak czasu można postrzegać obecne w strukturze architektonicznej kościoła św. Mikołaja dwie kaplicowe empory przychórowe. Starsza, południowa z około 1400 roku służyła prawdopodobnie jako honorowa loża patronacka dla elbląskiego komtura szpitalnika, a od 1457 roku dla polskiego króla. Północną nadbudowano podczas ostatniej modernizacji korpusu nawowego, gdy w końcu XV wieku uzyskała kształt wysokiej hali. Określana w źródłach terminem Sprachkammer służyła jako miejsce zebrań rajców. Czas jej budowy (po 1494 roku) jest więc zbieżny z przejściem przez Radę miasta opieki nad kościołem parafialnym, ważnym atrybutem miejskiej autonomii.⁴⁵

[27] W porównaniu aglomeracji toruńskiej i elbląskiej uwidaczniają się różnice wynikające z indywidualnej historii obu ośrodków (późniejsza lokacja Nowego Miasta Elbląga, jej motywy z wyraźnym akcentem na aspekt polityczny, podporządkowanie stronie krzyżackiej nie przekładające się na identyfikację z lokatorem, całkowicie drugorzędna forma kościoła parafialnego w odniesieniu do fary Starego Miasta Elbląga). Wspólna jest natomiast perspektywa miasta położonego nad rzeką, co determinuje funkcje portowego centrum, ale też wpływa na sposób kształtowania panoramy miasta z preferowanym widokiem na główne budowle sakralne i municypalne od strony rzeki.

[28] Kolejne miasto podwójne, Braniewo położone nad Pasłęką, cechuje podobny kwestionariusz zagadnień. Specyfiką tego ośrodka jest ściśle podporządkowanie osobie biskupa warmińskiego, lokatora, który wyznaczył mu rolę głównego miasta dominialnego. W przywileju lokacyjnym z 1284 roku biskup Henryk Fleming nadał mieszkańcom Braniewa pełne prawo lubeckie, co stawiało ich w uprzywilejowanej pozycji w porównaniu z miastami zakonnymi.⁴⁶ W konsekwencji charakterystyczny dla

⁴³ Arthur Semrau, "Die Beschreibung der Neustadt Elbing und ihres Gebietes im Mittelalter," w: *Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst Thorn* 33 (1925), 36; Słoń, *Miasta podwójne*, 278.

⁴⁴ Zenon Hubert Nowak i Janusz Tandecki, "Inkorporacja Nowego Miasta Elbląga do Starego Miasta Elbląga," w: *750 lat praw miejskich Elbląga. Księga Pamiątkowa*, red. Andrzej Groth, Gdańsk 1996, 93.

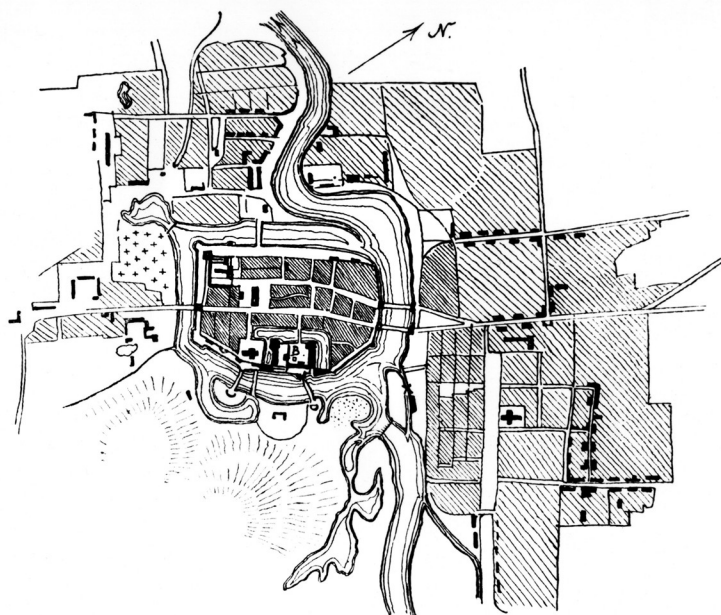
⁴⁵ Adam Soćko, *Układy emporowe w architekturze państwa krzyżackiego*, Warszawa 2005, 87-94.

⁴⁶ Stanisław Achremczyk i Alojzy Szorc, *Braniewo*, Olsztyn 1995, 12-21.

tychże proces stopniowego zdobywania autonomii samorządowej, w Braniewie oznaczał starania o zachowanie wcześniejszych uprawnień i obronę przed dążeniami biskupów do odzyskania pierwotnych wpływów w mieście. Natomiast decyzja biskupa Hermana z Pragi o lokacji w 1342 roku Nowego Miasta Braniewa wynikała z obserwacji krzyżackich nowomiejskich założeń (szczególnie inspirująco mógł zadziałać przykład Nowego Miasta Elbląga lokowanego na prawie lubeckim). Priorytetem były korzyści polityczne, jakie lokator wiązał z nową gminą, po przeniesieniu siedziby biskupów warmińskich do Ornety (1340). Miała stanowić narzędzie kontroli nad starszym ośrodkiem oraz podnosić autorytet miasta biskupiego, które przestało pełnić rolę rezydencji biskupiej. Te ważne funkcje nie przełożyły się na rozmach przestrzenny oraz klarowność układu urbanistycznego. Otoczone czworobokiem murów miasto chroniła od południa rzeka Pasłęka oraz system fos. W plan miasta wpisany był rynek z ratuszem, ale jednocześnie główną oś kompozycji wyznaczały dwie równoległe ulice powiązane z przeprawą przez rzekę, tworzące południową i północną granicę placu rynkowego.⁴⁷ Równoleżnikowy kształt przestrzeni miasta zaakcentowany został poprzez przeciwległą lokalizację budowli sakralnych, kościoła parafialnego św. Katarzyny przy południowej linii murów oraz założenia klasztorne franciszkanów w północno zachodnim narożu. Jednak specyfika usytuowania braniewskiej fary wynikała nie tylko z bliskości umocnień miejskich, ale także z bezpośredniego sąsiedztwa zamku biskupiego, którego poszczególne człony tworzyły wschodnią oprawę świątyni parafialnej. Przestrzenna zależność między dwoma budowlami odpowiadała relacjom między siedzibą biskupa sprawującego funkcje patrona nad kościołem św. Katarzyny (il. 16) oraz cieszącymi się pełnią praw mieszkańcami, dla których fara była symbolem autonomii miasta. Natomiast Nowe Miasto Braniewo było małe, nieobronne, oddzielone od Starego rzeką (to była indywidualna cecha braniewskiej lokalizacji), rozplanowane według zasad układu ulicowego, gdzie na trakcie komunikacyjnym północ-południe ulokowano ratusz i kościół św. Trójcy. Ten fundowany dopiero w 1437 roku prezentował formę niewielkiej salowej kaplicy z poligonalnym chórem. Nie stanowił żadnego odniesienia do formy staromiejskiej fary, której początkowy układ bazyliki z wielobocznym chórem został zastąpiony w drugiej połowie XIV wieku halowym korpusem charakterystycznym dla grupy hal warmińskich z nietypowo trójdzielnie ukształtowaną częścią wschodnią.⁴⁸

⁴⁷ Marian Arsyński i Marian Kutzner, *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria Nowa, T. 2, z. 1: Województwo elbląskie*, Warszawa 1980, 11.

⁴⁸ Grupa tak zwanych bezchórowych hal stanowi wyróżnik warmińskich kościołów miejskich pochodzących z drugiej połowy XIV wieku. Marian Kutzner, "Społeczne warunki kształtowania się cech indywidualnych sakralnej architektury gotyckiej na Warmii," w: *Sztuka pobrzeża Bałtyku*, Warszawa 1978, 65, 70; Dierk Loyal, *Sakrale Backsteingotik im Ermland. Eine Bautopographische Untersuchung*, Bonn 1995, 80-89. Ostatnio o kościele św. Katarzyny wypowiadał się Jakub Adamski, "Między 'modusem regionalnym' a innowacją. Kościół św. Katarzyny w Braniewie i jego związku z gotycką architekturą południowych pobrzeży Bałtyku," w: *Studia Zamkowe*, T. 4, red. Artur Dobry, Barbara Pośpieszna, Malbork 2012, 9-19 (artykuł w druku).

15 Braniewo, plan miasta z 1826-1829 wg Giesego, za: Adolf Boetticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, T. 4: *Ermland*, Königsberg 1894, 37

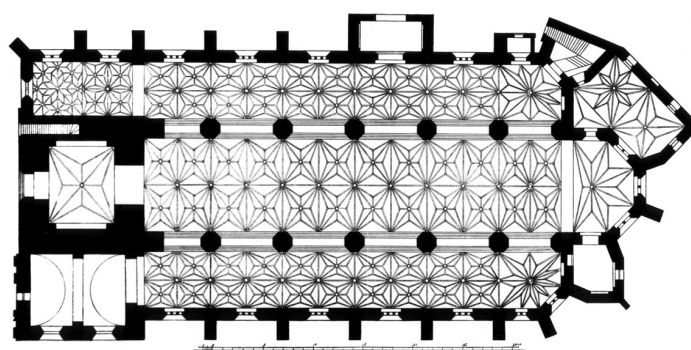

Abb. 41. Grundriß der Pfarrkirche in Braunsberg.

16 Braniewo, kościół św. Katarzyny, rzut, za: Adolf Boetticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, T. 4: *Ermland*, Königsberg 1894, 41

[29] Braniewo, główne miasto warmińskiej domeny biskupiej, wpisuje się więc w ogólny obraz podwójnego miasta krzyżackiego. O podobieństwie świadczą również dwustronne konflikty między staro- i nowomiejską gminą, w których biskup występował, podobnie jak krzyżacki komtur w roli politycznego rozjemcy. Dowodem takich właśnie działań była nieudana próba fuzji obu miast (1394-1398).⁴⁹

[30] Konfrontacja Torunia z dwoma późniejszymi ośrodkami, Elblągiem i Braniewem, pokazuje indywidualną historię każdego z miast. Sytuuje Toruń jako przykład odosobniony, nie tylko ze względu na pierwszeństwo chronologiczne, ale również wyróżniający się kształt Nowego Miasta pod względem ładu przestrzennego, formy

⁴⁹ W 1394 roku biskup dokonał inkorporacji Nowego Miasta Elbląga działając w interesie Starego Miasta i za zgodą obu miast. Cztery lata później ją cofnął w reakcji na bunt mieszczan w 1396 roku Słoń, *Miasta podwójne*, 258-263.

kościół parafialny, obecności założenia klasztoru. Komponenty te wskazują na specyficzny status nowomiejskiego ośrodka dla krzyżackiego zwierzchnika. Dwa pozostałe Nowe Miasta takich walorów nie prezentowały. Należy jednak podkreślić, że ocena nowomiejskich gmin jako słabszych ekonomicznie i politycznie ośrodków jest względna, gdyż pozostają takimi w relacji ze starszym i silniejszym sąsiadem, natomiast w konfrontacji z pozostałymi małymi miastami, które statystycznie dominowały na mapie państwa krzyżackiego, należą do równorzędnych lub wiodących.

[<top>](#)